

СУЧАСНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34:165.242.1

С. О. Гладкий

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ ТА ІНСТРУМЕНТ ПРАВОВОГО САМОПІЗНАННЯ

У статті розглядається низка актуальних питань, що належать до комплексу проблем науково-теоретичного і практичного характеру, які виникають у процесі здійснюваного автором дослідження правової самосвідомості особи та розробки теоретичних засад, методології й методики правового самопізнання. Вивчення правосвідомості змістовно обумовлюється завданнями і загальною логікою цього комплексного дослідження і спрямоване на узагальнення, поглиблення та конкретизацію наукових положень, в яких віддзеркалюються сутність, структура, функціональні характеристики цього явища і які можуть слугувати досягненню цілей практичного правового самопізнання.

Автор виходить з розуміння правосвідомості як «поля» (психологічного простору), в якому відбувається (або потенційно може відбуватися) діалог людського «Я» («Свідка») і правової реальності.

Ключові слова: правосвідомість, правова самосвідомість, правове самопізнання, правова психіка, несвідоме, правова реальність.

Постановка проблеми. Проблеми визначення правової свідомості та її місця у правовій реальності вже з середини XIX ст. розглядалися у працях ряду вітчизняних і зарубіжних авторів. Особливої уваги заслуговує творчий доробок Л. Петражицького - основоположника психологічної школи права. *Аналіз останніх досліджень і публікацій.* Дослідження правової свідомості на сучасній теоретико-методологічній основі здійснюють такі українські вчені, як О. Атоян, Ю. Калиновський, С. Максимов, І. Тімуш, М. Цимбалюк та інші. Проте в контексті самопізнання проблематика правосвідомості науковцями досі ґрунтовно не розроблялася. *Метою* цієї статті є розгляд низки загальних проблем теорії правової свідомості під специфічним кутом зору, який формується під впливом психологічної установки на практичне використання теоретико-юридичних знань у процесі емпіричного правового самопізнання. Йдеться про екзистенційне пізнання індивідом своєї власної правової психіки та правової поведінки, що є нагальним з огляду на кризовий стан національної правової системи та гостру необхідність позитивної трансформації правової свідомості та правового менталітету українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Пізнаючи своє місце в реальності, людина поступово сходить до усвідомлення себе як частки певної цілісності - всесвіту, людства, певної нації тощо. Відповідно виникають різні типи самоідентифікації суб'єкта: світогляд, етична, політична й інша самосвідомість, а також правова самосвідомість. Остання є невід'ємною складовою правової свідомості.

З психолого-практичної точки зору, доцільність якої є очевидною в контексті проблематики правового самопізнання, особливо важливою виявляється така обставина: феномен правосвідомості двоїсто виступає водночас і як об'єкт такого пізнання (сфера правових феноменів, яка конституюється свідомістю суб'єкта пізнання

правової реальності), і як його інструмент, комплекс засобів. Серед останніх центральне місце посідає поняття правосвідомості, теоретичне конструювання якого спрямоване на виявлення сутності цього явища.

З огляду на плюралістичність нинішньої ситуації у світоглядному вимірі пізнання правової реальності уніфікованої, загально визнаної дефініції правосвідомості сучасна юридична наука побудувати неспроможна в принципі. Широкий спектр класичних і не класичних підходів до розуміння сутності правосвідомості нині розколотий постмодерністським інсайтом щодо принципової неспроможності науково-юридичних понять адекватно описати і пояснити мінливу, багатовимірну, стохастичну реальність [1, с. 109]. Однією із визначальних рис посткласики стало прагнення дослідників відступити від звичної наукової мови, яка оперує чітко визначеними, позбавленими емоційного та інтуїтивного компонентів, поняттями, відійти від лінійної логіки.

Тим не менше, у вітчизняній теоретичній юриспруденції потенціал формальної логіки саме в конструюванні визначення правосвідомості виявився реалізованим недостатньо, про що свідчать новітні публікації ряду українських учених, які вказують на існування проблеми логічної коректності усталених (найпоширеніших) дефініцій правосвідомості [2; 3, с. 98-99].

Загалом дослідниками сформовано такий перелік найпоширеніших логічних некоректностей у побудові визначення правосвідомості:

- описовий підхід до побудови визначення, коли в ньому замість вказівки на сутнісні ознаки правосвідомості міститься конкретизуюча класифікація - вужчий чи ширший (і при цьому завжди невичерпний) перелік можливих форм реалізації правосвідомості (ідей, теорій, поглядів, почуттів, емоцій, уявлень, настанов тощо);
- тавтологічність дефініцій, якими правосвідомість трактується як вид (форма) суспільної свідомості або визначається за допомогою однокорінного словосполучення «усвідомлення права»;
- звуження дефініції шляхом «прив'язування» сутнісного змісту правосвідомості до ідеалів справедливості та орієнтирів на побудову правової держави;
- обмеження обсягу поняття «правосвідомість» лише рефлексивно-гносеологічним моментом описуваного ним феномена;
- «втрата демаркації» між правовими та моральними нормами як результат прагнення дослідників подолати звуження визначень правосвідомості та відшукати універсальні «природні витоки» права.

Сьогодні відомі сотні визначень поняття правосвідомості. Навіть короткий огляд вітчизняної юридичної літератури останніх десятиліть підтверджує поширеність вказаних вище підходів (і притаманних їм логічних некоректностей) до конструювання дефініції правосвідомості. Найусталенішим, вочевидь, можна вважати описовий підхід, більшість прибічників якого вважають, що правосвідомість виражає ставлення тих чи інших суб'єктів до права, тобто акцентують оціночний компонент її змісту. Ряд авторів наголошують на тому, що правосвідомість є сукупністю «суб'єктивних елементів правового регулювання», виражає «суб'єктивне» ставлення певних суб'єктів до права, є «суб'єктивною реакцією» людей на право як об'єктивне явище, протиставляючи при цьому суб'єктивне та об'єктивне у правовій реальності.

Отже, визначитись термінологічно з поняттям правосвідомості доволі складно, оскільки у науковій літературі представлена велика кількість тією чи іншою мірою обґрунтованих поглядів щодо сутності та змісту правосвідомості. Серед найбільш сучасних дефініцій - ті, що побудовані в контурі інтросуб'єктивістської парадигми.

Так, М. Цимбалюк, будуючи власну узагальнюючу дефініцію з урахуванням критеріїв онтологічної релевантності та правил логічної коректності дефініцій, визначає правосвідомість як «осмислене ставлення до нормативізації та державно-

інституційного регулювання людського буття в суспільному та природному світі» [4, с. 67]. При цьому будь-які деталізації цього визначення вчений пропонує подавати не в контексті визначення, а в коментарях до нього чи в дефініціях понять, що його складають. Так, зокрема, «осмислене відношення» в аспекті гносеологічної рівності дослідник поділяє на раціонально-теоретичне й емоційно-психологічне, в аспекті функціональності стосовно нормативно-правової регуляції - на пізнавально-рефлексивне, оцінно-критичне, проєктивне (правотворчість) та регулятивно-практичне (застосування, виконання та дотримання права) [2, с. 48]. Трактуючи ж поняття «нормативізації», М. Цимбалюк зазначає, що воно передбачає не лише усвідомлення наявної правової реальності, але й бажаної, потенційної, оскільки норма - це той стандарт чи імператив, реалізуючи який суб'єкт «усуває недосконалість» (в його власному розумінні) актуальної дійсності з позиції своїх уявлень про «належне буття» [2, с. 48]. Близьке за змістом визначення пропонує І. Тімуш [3, с. 100].

Відмова від парадигми етатистського праворозуміння, що ґрунтується на жорсткій суб'єкт-об'єктній моделі класичної раціональності, дозволяє по-новому трактувати правосвідомість як невід'ємну складову правової реальності, форму її самоосмислення. Правосвідомість сприймається вже не як «пасивне відображення, епіфеномен юридичного світу, а необхідна домінанта й корелят правового буття» [5, с. 69]. Вона конститує право як соціокультурний феномен, тому поза правосвідомістю не існує й права.

Очевидно, що ключові теоретичні проблеми побудови дефініції правосвідомості зумовлюються, крім ігнорування вимог формальної логіки, неспівмірністю світоглядних засад, які покладаються в основу конструйованих визначень. Тож відправною точкою правового самопізнання має бути саморефлексія правосвітоглядних орієнтирів, з огляду на які суб'єкт має намір осмислювати сутність правосвідомості.

Правосвітоглядна різновекторність детермінує різне ставлення дослідників до співвідношення суб'єктивного та об'єктивного у сутності феномена правосвідомості, а також до визнання її нормативності. Сьогодні у науковій літературі нормативістське розуміння правосвідомості як явища суто суб'єктивного, іноді «пом'якшене» визнанням «об'єктивної обумовленості» змісту цього феномена як суб'єктивного виміру правової дійсності, співіснує з трактуванням правосвідомості як подвійної за своєю природою об'єктивно-суб'єктивної реальності, що створена людиною, сконструйована нею в процесі повсякденної взаємодії з іншими індивідами [6, с. 29]. У такій світоглядній перспективі правосвідомість виступає як явище, що постійно утворюється членами суспільства інтерсуб'єктивно, в процесі перманентної об'єктивації індивідами їхньої суб'єктивності, реалізується в поведінкових актах і вчинках і, відповідно, формує певний правопорядок.

Аналогічним чином у теорії права розв'язується і проблема нормативності правосвідомості, до визнання якої схиляється лише частина вчених-правників. Очевидно, що підхід до розуміння сутності правосвідомості як зовнішнього щодо права явища чи, навпаки, його невід'ємної складової частини зумовлює і вирішення цього дискусійного питання.

На думку радянського вченого Г. Остроумова, правосвідомість як одне з соціально-правових явищ має безумовний нормативний характер: правові ідеї, почуття, орієнтації, що становлять її зміст, характеризуються типовістю, загальністю, повторюваністю, упорядкованістю впливу на людську свідомість й поведінку і, таким чином, спрямовують діяльність людей [7, с. 35].

Сучасний російський дослідник проблем нормативності правових явищ Е. Ліпатов вважає, що нормативність правосвідомості є іншою, ніж нормативність права [8, с. 18]. Вчений розрізняє нормативність власне правосвідомості та нормативність її

соціального впливу у процесі правотворчості та правореалізації, вважаючи ці види нормативності різнопорядковими явищами [8, с. 18]. Суголосними є думки українського вченого Ю. Калиновського, який розрізняє нормативність соціальних явищ двох видів - пізнавально-оцінну та регулятивну [5, с. 22].

М. Черкас зазначає, що уявлення про нормативність поведінки формуються в правовій свідомості індивіда незалежно від фіксації відповідних прав та обов'язків у позитивному праві. Правосвідомість відбиває її в особливій суб'єктивній формі - у вигляді уявлень про належне, оцінюючи при цьому людські дії у специфічних юридичних категоріях прав та обов'язків і встановлюючи, наскільки фактична поведінка відповідає цим уявленням. З такої позиції «правова свідомість неминуче передбачає нормативний спосіб мислення», оцінне, нормативне ставлення до дійсності й діяльності людей [9, с. 25].

Відмова від жорсткого протиставлення (поляризації) нормативного змісту правосвідомості та форм матеріалізації цього змісту нерідко обґрунтовується в науковій літературі тим, що норми позитивного права є формою вираження в правовій матерії правосвідомості суб'єктів правотворчості. Проте вирішення проблеми нормативності правосвідомості на «звуженій» емпіричній основі (в контурі лише професійної правосвідомості юристів) видається малоперспективним.

Віддаляючись від узагальнено-теоретичного бачення проблеми, ми закономірно звертаємося до феноменологічного підходу та доходимо логічного висновку, що в повсякденному житті, в регулятивному (правореалізаційному) вимірі права свідомість є нормативною в життєвому світі одних суб'єктів і не має такої властивості в життєвому світі інших. Такі відмінності, як видається, пов'язані з особливостями соціокультурної детермінації цього феномена, рівнем розвитку правосвідомості конкретного індивіда, ступенем інтегрованості його психіки, наявністю і характеристиками деформацій правосвідомості та іншими чинниками.

Радикальна деполіаризація правосвідомості та позитивного права здійснюється, як зазначалося вище, прибічниками інтерсуб'єктивістської парадигми, які позитивно вирішують проблему нормативності правосвідомості на новій концептуальній основі. Первинне конституювання основ свідомої нормативності, - зазначає М. Цимбалюк, - спостерігається на індивідуально-психологічному рівні, коли суб'єкт, прагнучи реалізувати свою суспільно-буттєву свободу, свою онтологічну автономію, відчуває, водночас, необхідність визначення її меж, дотримання яких має стати обов'язковим для всіх, щоб гарантувати відповідну правову свободу кожного (особливо у тих випадках, що передбачають перехресну індивідуальних претензій на поширення своєї свободи) [4, с. 155].

Парадигмальні відмінності у способах вирішення проблем онтології правосвідомості позначаються і на підходах до класифікації правосвідомості. Сьогодні усталеним у теорії права є насамперед поділ правосвідомості на види за суб'єктами, що є її носіями, а саме на індивідуальну, групову та суспільну правосвідомість. В історії вивчення цієї проблеми полярні підходи представлені такими позиціями: 1) заперечення існування індивідуальної правосвідомості (у радянській теоретичній юриспруденції, як відомо, існування останньої не визнавалося до середини 60-х років, що можна трактувати як ідеологічне вираження примату суспільства над особистістю в тоталітарному суспільстві); 2) заперечення існування будь-якої іншої правосвідомості, крім індивідуальної.

З огляду на специфіку предмета правового самопізнання і релевантних йому методів доцільним видається зосередження на індивідуальній правосвідомості (власній правосвідомості дослідника), що не перешкоджає теоретичному осягненню діалектики взаємозв'язків індивідуального і суспільного в природі феномена правосвідомості,

виявленню суспільного змісту в правосвідомості окремого індивіда.

Сучасні українські дослідники не полишають спроб пояснити співвідношення індивідуальної і суспільної правосвідомості. Так, В. Тимошенко зауважує, що індивідуальна правосвідомість зазнає впливу групової і суспільної, однак, вона не є їх прямою проекцією [10, с. 41]. З погляду О. Атоян, суспільна правосвідомість є надіндивідуальною і надгруповою за змістом, але індивідуальною за формою функціонування. Реалізуючись у масі індивідуальних свідомостей, вона не збігається з кожною з них. Індивідуальна правосвідомість особистості містить родові риси як суспільної, так і групової правосвідомості, але може суттєво відрізнитися від них [11, с. 11]. Такий підхід видається в сучасній методологічній ситуації цілком прийнятним.

З посткласичного погляду буттєвим джерелом права є не окремі індивіди і не суспільство, а відповідні форми соціальної взаємодії. Суб'єктивне (індивідуальне) та об'єктивне (соціально-інституційне) у механізмі соціального конструювання правової реальності діалогічно взаємопов'язані та «переходять» одне в одного, а відтак «правосвідомість особи» та «правосвідомість суспільства» (чи інших соціальних спільнот) - це не окремі види правосвідомості, а складові частини (виміри) єдиного, хоча й структурно складного, механізму (процесу).

Таким чином, у сучасному розумінні феномена правосвідомості простежується тенденція до нівелювання межі між її класифікацією та структуруванням. Такі психологічні формації, як «буденна правосвідомість» (притаманна основній масі членів суспільства і формується на базі повсякденного життя громадян у сфері правового регулювання), «професійна правосвідомість» (формується в процесі професійного навчання та здійснення юридичної діяльності) і «теоретична (наукова) правосвідомість» (характерна для наукових працівників, які займаються питаннями правового регулювання суспільних відносин), розглядаються дослідниками як рівні правосвідомості, що покладаються в основу її поділу на види [12, с. 17].

У науковій літературі представлені різні підходи до виокремлення рівнів правосвідомості. Так, Д. Андреев виділяє такі рівні: стихійний («суспільні підсвідомість і психологія, тобто ті цінності, правові погляди, повсякденні уявлення, норми, які помітно впливають на правове життя») та усвідомлений («містить у собі єдність знань та самосвідомості, рефлексії, яка базується на науці та ідеології» [13, с. 9]. З таким підходом не можна погодитися з декількох причин. Зокрема, усвідомлення стихійних проявів власної правосвідомості до певної міри можливе; самосвідомість значною мірою коріниться у несвідомому, ґрунтується на психічних установках.

В. Бачинін виокремлює у структурі правосвідомості «передрозсудковий», «розсудковий» та «розумний» рівні «раціональності відношення до регуляції людського буття». Так, «передрозсудку» відповідає сфера соціонормативної регуляції вітальних, природно-тілесних проявів людського існування; «розсудку» - сфера практично-духовної діяльності людини в локальних соціальних сферах, підпорядкованих конкретним імперативам етнічного, національного, етатистського, політичного, ідеологічного, морального та позитивно-правового характеру; «розуму» - сфера буття особистості як суб'єкта загальнолюдської культури, що перебуває у соціокультурному універсумі, усвідомлює себе як «громадянин світу та носій родової сутності, вибудовує лінію своєї соціальної поведінки згідно із всезагальними моральними нормами та імперативами природного права» [14, с. 266].

М. Цимбалюк пропонує «розвести» методологічні та предметні основи класифікації форм і рівнів правосвідомості, щоб уникнути колізій таких основ: за логіко-методологічними підставами виділяти в правосвідомості розсудковий та розумний рівні, а за предметними - природно-регулятивний (пов'язаний з унормуванням ставлення людини до власної природної основи та до навколишнього

природного середовища) та суспільно-регулятивний (пов'язаний з нормативною регуляцією суспільного буття в усіх його формах прояву - від міжособистісних та обмежено-групових стосунків до загальнолюдських норм буття культурного універсуму) рівні [4, с. 72].

Попри існування значних розбіжностей у підходах науковців до структурування правосвідомості, очевидно, що вона є багатоаспектним, багатомірним явищем, яке має складну рівневу структуру. Кожен рівень правосвідомості характеризується специфічними поєднаннями і функціональним проявом низки компонентів та їх елементів.

Більшість дослідників вважає, що до компонентів правосвідомості належать знання права, ставлення до права та поведінкові настанови. В науковій літературі представлені декілька варіантів цього підходу. Так, Ю. Калиновський називає такі компоненти правосвідомості: раціональний (погляди, уявлення, ідеї про право); психологічний (почуття, емоції, що спричинені правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного права); поведінковий (настанова на певну поведінку у правовій сфері, готовність діяти певним чином - відповідно або проти права) [5, с. 90].

Н. Волковицька говорить про «як мінімум, три аспекти» правосвідомості: а) загальне сприйняття права; б) оцінку права та правової дійсності; в) вольовий вираз ставлення до права (у більш «лапідарній» формі, на думку дослідниці, згадані три аспекти можуть бути виражені через такі властивості суб'єкта правосвідомості, як усвідомлення сутності права, оцінка правової дійсності та вольове рішення). Наведені міркування виступають підставою для висновку про існування таких трьох елементів правової свідомості, як правова онтологія, правова аксіологія та правова праксеологія [15, с. 34].

Досліджуючи стан вирішення питання щодо класифікації форм та рівнів правосвідомості, М. Цимбалюк піддає критиці поширені логіко-філософські некоректності в плані добору адекватних підстав та дотримання формально-очевидних правил поділу [4, с. 68]. Логічно-коректна класифікація, з його погляду, передбачає «горизонтальний» поділ правосвідомості (за критерієм офіційності чи неофіційності нормативних підвалин її організації та наявності чи відсутності фахової компетенції застосування останніх) з розрізненням інституційної та неінституційної її форм, а також «вертикальний» поділ - з виокремленням буденного й теоретичного її рівнів (за мірою систематизації, узагальненості та наукової обґрунтованості). У свою чергу в рамках кожної форми правосвідомості, взятої на будь-якому з її рівнів, вчений вирізняє: 1) правові знання та досвід (тобто обізнаність у сфері існуючого права в його позитивному та природному розумінні, а також чинного правопорядку); 2) правові оцінки (ставлення до чинного права й правопорядку; переконання та настрої стосовно задоволеності чи незадоволеності останніми); 3) правові ідеали (уявлення про бажане право та правопорядок); 4) правові установки (офіційні правові норми та цінності, а також їхня реалізація на рівні групових чи індивідуальних регулятивів суспільної поведінки) [4, с. 74].

Залежно від підходу до дослідження структури правосвідомості, науковці зосереджуються на тому чи іншому її компоненті. Одні автори наголошують на когнітивній та оціночній її сторонах і розглядають вольовий компонент як похідний. З погляду інших на роль центрального заслуговує саме останній. Попри те, що в межах науково-теоретичної свідомості вказані компоненти правосвідомості сприймаються як до певної міри автономні психічні утворення, цілком очевидно, що функціонально вони мають сенс лише в контексті правосвідомості як системного цілого. Відповідно, аналітичний аспект дослідження структури правосвідомості має бути доповнений синтетичним.

Найпоширенішим підходом до об'єднання компонентів правосвідомості в комплекси («шари») є її поділ на правову ідеологію та правову психологію. У психіці конкретного індивіда компоненти цих рівнів тісно переплетені, у «чистому» вигляді вони існують лише в науково-теоретичній свідомості.

Правова ідеологія в уявленні науковців постає як феномен, який зазвичай спонтанно не виникає - він є продуктом філософської та науково-теоретичної свідомості і має систематизований характер. Компоненти правової ідеології - уявлення, погляди, переконання, концепції, теорії правового змісту, виробляються фахівцями і засвоюються населенням у процесі правової освіти та самоосвіти. Для правової ідеології притаманне осмислення права як цілісного соціального феномену, а не лише окремих його виявів.

До первинних (з певного погляду, структурно простіших) компонентів правової ідеології можна віднести правові уявлення. Проте й вони є складним психосоціальним явищем, яке визначається комплексом історичних, державно-інституційних, світоглядних і особистісних детермінант. Правові уявлення, так само як і правові переконання, оцінки та ставлення, не є суто раціональними явищами - вони мають змішаний раціонально-емоційний характер [9, с. 23].

Л. Петражицький, інтроспективно вивчаючи правові уявлення як різновид «етичних переживань-уявлень», побудував таку «схему інтелектуального складу права» (правосвідомості): 1) об'єктні уявлення – уявлення: а) об'єктів обов'язків, обов'язкових дій і б) об'єктів прав; 2) суб'єктні уявлення – уявлення: а) суб'єктів обов'язків і б) суб'єктів прав; 3) уявлення релевантних, юридичних фактів; 4) уявлення нормативних фактів. Наведену схему вчений вважав повною, вичерпною, в тому розумінні, що всі уявлення («інтелектуальні складові частини»), які «зустрічаються» у правових переживаннях, можна підвести під зазначені «рубрики» [16, с. 77].

Правова психологія є складнішим за структурою і механізмом функціонування шаром правосвідомості. Вона складається з почуттів, емоцій, настроїв, оцінок людей щодо правової реальності. Серед її складових дослідники називають також ілюзії, волю, фантазії, уяву, совість, інтуїцію, настанови, навик, звички, масові психологічні стереотипи юридичної поведінки тощо.

Вважається, що правова психологія пов'язана, в першу чергу, з безпосереднім емоційним (чуттєвим) відображенням правової дійсності; відповідає емпіричному, буденному рівню суспільної свідомості; суттєво впливає на характер і спрямованість правової поведінки особи; формується в результаті повсякденної людської практики, є «практичною правосвідомістю»; являє собою свого роду стихійний, «несистематизований» шар правової свідомості, який виражений в окремих психологічних реакціях людини на юридичні феномени.

Одиницею правової психології (а з певного погляду – і правосвідомості загалом) можна вважати психічне переживання. Поняття переживання є одним з ключових понять феноменології та герменевтики, і багато в чому завдяки їх впливу воно набуло статусу одного з центральних понять сучасної філософії та психології. О. Улановський зауважує, що поняття переживання і у вихідному своєму значенні, і в подальшому науковому розвитку виявляється тісно переплетеним з поняттями життя і свідомості. Свідомість - це потік переживань. А саме життя - є те, що маніфестується в переживанні [17, с. 29].

Сучасна теорія права оперує насамперед поняттями «правові емоції» та «правові почуття». Дослідники зазвичай віддають належне нераціональній сфері правової психіки, визнають важливість не лише раціонального, але й інтуїтивного розуміння

права. Враховується та обставина, що регулюючий вплив правосвідомості обов'язково припускає включеність у даний процес правових почуттів, настроїв, афектів, переживань особи.

Регулятивна функція правової свідомості реалізується насамперед завдяки правовим настановам, які синтезують у собі вплив інших компонентів правосвідомості та відображають готовність (схильність) особи до певної правової поведінки. Разом з тим, не слід забувати, що настанови впливають і на схильність особи до набуття певних правових знань та оцінки правових явищ, тобто є важливим чинником як регулятивної, так і когнітивної (пізнавальної) та ціннісної функції правосвідомості. Отже, правова настанова - це готовність (схильність) особи певним чином виявляти фізичну або психічну активність у світі правових явищ. Сукупність домінуючих правових настанов особи утворюють її ціннісно-правові орієнтації, які визначають зміст, способи та інші характеристики її правової поведінки.

Правові настанови як складні інтелектуально-емоційно-вольові утворення важко піддаються раціональному пізнанню. Вони вкорінені у несвідомій сфері людської психіки, що споріднює їх з правовою інтуїцією. Інтуїтивні осягнення, здогади, прозріння, миттєві інсайти правового змісту є невід'ємними явищами людської психіки. Тож не можна вважати позбавленими вагомих підстав погляди Л. Петражицького щодо поділу права на інтуїтивне та позитивне, які з урахуванням витончення (розмивання) «кордонів» між онтологією та гносеологією права в умовах посткласики набувають особливої актуальності.

Вчення Л. Петражицького про інтуїтивне право, його власний досвід самоспостереження правових психічних явищ і висновок про те, що переважна більшість правовий переживань є непомітними, неусвідомлюваними для пересічного індивіда [16, с. 3-4], створюють методологічні та методичні (у тому числі, психотехнічні) підвалини для вивчення несвідомої сфери правової психіки.

Значний внесок у наукову розробку таких підвалин зробили представники аналітичної психології юнгіанського напрямку, які розглядають психіку як енергетичну систему компонентів свідомого та несвідомого рівнів, що здатна до саморегуляції саме як цілісне утворення. Структурний (вертикальний) зріз психіки в юнгіанській моделі, даючи загальну схему психічного апарату, включає такі три рівні: 1) свідоме, 2) індивідуальне несвідоме, 3) колективне несвідоме [18, с. 136]. До структури об'єкта правового самопізнання належить низка елементів усіх трьох рівнів.

Колективне несвідоме в певному розумінні «створює» і наповнює глибинним змістом реальність, у якій живе людина, структурує її життєвий час і простір. У такому контексті поза впливом базисних утворень колективного несвідомого - архетипів - не може перебувати і правова реальність, безпосередніми джерелами якої виступають правовий менталітет і правосвідомість. Дослідження взаємозв'язку та взаємодії зазначених феноменів - одне із найскладніших завдань сучасної юридичної науки. Традиційне науково-юридичне бачення чинників формування індивідуальної правосвідомості характеризується дистанціюванням від її глибинних психічних детермінант.

Отже, наукова проблема несвідомого містить у собі певні юридичні аспекти. Наявність такої проблеми з очевидністю виявляється вже у термінологічній площині. Відомі дослідники вдаються до формулювань, які є сумнівними з логічного погляду, як, наприклад: «...на підсвідомому рівні правової свідомості» [5, с. 79], «...аналізу підсвідомого рівня правосвідомості...» [5, с. 80]. Як видається, «під» свідомістю (тобто, поза своїми власними межами) індивідуальна свідомість себе безпосередньо не виявляє, процеси усвідомлення «кінечної» реальності не відбуваються.

Завершуючи огляд низки теоретичних проблем теорії правосвідомості, доцільно

повернутися до вихідної тези статті: феномен правосвідомості в контексті правового самопізнання двоїсто виступає водночас і як об'єкт такого пізнання, і як його інструмент - опосередковуюча ланка між світом «зовнішніх» щодо суб'єкта реалій і самим суб'єктом пізнання як «чистим Я» (самототожністю). Виразний опис психічного стану, породженого такою установкою свідомості, залишив М. Бердяєв: «Я пережив світ, весь світовий та історичний процес, всі події мого часу як частину мого мікрокосму, як мій духовний шлях. На містичній глибині все, що сталося зі світом, сталося зі мною. І дійсне осмислення полягає в тому, щоб зрозуміти все, що сталося зі світом як таке, що сталося зі мною» [19, с. 8-9]. І далі: «Мене цікавить не стільки характеристика середовища, скільки характеристика моїх реакцій на середовище» [19, с. 11]. Дослідження власної правосвідомості як сфери, в якій специфічно (індивідуально неповторно) відбивається правове життя суспільства, та як місця діалогу різних компонентів правової реальності - магістральний шлях правового самопізнання.

Висновки. Таким чином, пізнаючи власну правосвідомість, доцільно враховувати декілька принципово важливих моментів:

1. Правосвідомість виступає своєрідним «майданчиком» діалогічної взаємодії різних компонентів реальності і виявляє себе як багатомірне явище.

2. Правосвідомість індивіда формується як результат спрямованості його свідомості на право в усьому багатоманітті його проявів - і «об'єктивних», і «суб'єктивних».

3. Дослідження структури правосвідомості, здійснюване з метою вивчення кола феноменів, які можуть бути актуалізовані у свідомості суб'єкта правового самопізнання, виявляє, що правосвідомість - це багатоаспектне явище, яке складається з декількох рівнів. Кожен рівень правосвідомості характеризується специфічними поєднаннями і функціональним проявом низки компонентів та їх елементів.

4. Будь-яке явище правосвідомості (як і індивідуальної свідомості загалом): 1) має певний зміст, який в принципі доступний відображенню й опису; 2) існує в певній формі (науковий опис різних форм існування явищ свідомості, проведений головним чином психологією, ґрунтується на виокремленні емоцій, відчуттів, сприймань, уявлень, понять, бажань, волі тощо).

5. Види правосвідомості (буденна, професійна, науково-теоретична) в контексті завдань правового самопізнання доцільно розглядати як рівні. Кожна індивідуальна правосвідомість є «мікрокосмом» щодо світу правових явищ, тобто людина потенційно може виявити в собі у певній інтерпретативній формі все, що є в правовій реальності.

Список використаної літератури

1. Честнов І. Посткласична теорія права: контури нової парадигми / І. Честнов // Право України. - 2011. - № 8. - С. 109-114.
2. Цимбалюк М. М. Правосвідомість як філософсько-правова категорія: проблеми логічно коректного визначення / М. М. Цимбалюк // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. - 2006. - № 4. - С. 42-48.
3. Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку / І. Тімуш // Право України. - 2010. - № 7. - С. 94-100.
4. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості : Теорія та реальність: монографія / М. М. Цимбалюк. - К.: Атіка, 2008. - 288 с.
5. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія / Ю. Ю. Калиновський. - Х.: Право, 2008. - 288 с.
6. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна [та ін.]. - Х.: Право, 2009. - 352 с.
7. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности / Г. С. Остроумов. - М.: Наука, 1969. - 172 с.

8. Липатов Э. Г. Нормативность правовых явлений: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Э. Г. Липатов ; Саратовская государственная академия права. - Саратов, 1996. - 26 с.
9. Черкас М. Оціночна функція правової свідомості: зміст та особливості / М Черкас // Юридична Україна. - 2009. - № 1. - С. 22-26.
10. Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості / В. Тимошенко // Право України. - 2008. - № 6. - С. 41-46.
11. Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917-1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном): автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. М. Атоян ; Інститут законодавства Верховної Ради України. - К., 2008. - 40 с.
12. Христинченко Н. П. Правова свідомість громадянина як фактор впливу на формування соціальної, демократичної, правової держави / Н. П. Христинченко // Юриспруденція: теорія і практика. - 2008. - № 3. - С. 13-23.
13. Андреев Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII-XVIII століть): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Д. В. Андреев; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. - К., 2003. - 20 с.
14. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. - Х.: Фолио, 1999. - 607 с.
15. Волковицька Н. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості / Н. Волковицька // Юридична Україна. - 2010. - № 3. - С. 32-38.
16. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. - 2-е изд., испр. и доп. - Т. 1. - СПб., 1909. - 318 с.
17. Улановский А. М. Феноменология в психологии и психотерапии: прояснение неотчетливых переживаний / А. М. Улановский // Московский психотерапевтический журнал. - 2009. - № 2. - С. 27-51.
18. Юнг К. Г. Либи́до, его метаморфозы и символы / К. Г. Юнг; под. общ. ред. А. И. Белкина, М. М. Решетникова. - СПб.: Восточно-Европейский ин-т психоанализа, 1994. - 416 с.
19. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. - М.: Книга, 1991. - 446 с.

Стаття надійшла до редакції 23.12.2013 р.

S. O. Gladky

LEGAL CONSCIOUSNESS AS AN OBJECT AND WAY OF SELF-KNOWLEDGE

This article discusses some pertinent issues relating to the complex problems of theoretical and practical problems that arise in the course of research undertaken by the author of the legal consciousness of the person and the development of theoretical frameworks, methodologies and techniques of legal self-knowledge. The study of legal consciousness caused problems and the general logic of this comprehensive study. It is aimed at generalization and specification of deepening scientific statements, which reflect the nature, structure and functional characteristics of this phenomenon. These provisions are discussed in the context of their suitability for achieving practical legal self-knowledge.

Author proceeds from the understanding of justice as a «field» (psychological space), in which there is (or could potentially occur) dialogue human «I» («Witness») and legal reality.

Keywords: *legal awareness, legal self-knowledge, legal mind, the unconscious, the legal reality.*